

УДК 94 (477.51):908

Анна Голомб (Миколаїв)

ПРОБЛЕМА ВСТАНОВЛЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ СМТ. БРАТСЬКЕ ТА ПОХОДЖЕННЯ ЙОГО НАЗВИ

Актуальним питаннями на сьогоднішньому етапі розвитку краєзнавства є перевидання «Історії міст та сіл Української РСР» на підставі аналізу нових історичних джерел. Саме тому історія окремих населених пунктів потребує все більшої уваги з боку істориків-краєзнавців. Це спонукало автора звернутися до історії рідного населеного пункту – селища міського типу Братське, що є районним центром Миколаївської області.

У 2008 р. братчани відзначаються дві ювілейні дати - 85-у річницю утворення Братського району та 220-у річницю заснування містечка. Однак після опрацювання раду нових джерел та ознайомлення з новітньою літературою автор прийшла до думки, що є підстави вважати про заснування селища значно раніше від офіційної дати.

Даним питанням, або окремими його аспектами, у різний час займалися А. Івченко, Ф.О. Ковальова, В.П. Чистова, Ю.М. Кругляк, Н.О. Кухар-Онишко, В.О. Гриневич, Н.М. Гаркуша, В.В. Лобода, В. Ованесіян, М. Радкевич, О. Тригуб, В.П. Шкварець, М.Ф. Мельник, М.П. Янко [1].

На сьогоднішній день офіційною вважається версія вчителя Ястреби, який у 1970 році, серед виявлених документів у Херсонському держархіві, віднайшов, що назва «Братське» найдавніше згадується під 1788 роком. Ця знахідка і послужила документальною основою для відзначення 200-річчя районного центру [2].

Ми вважаємо, що назва «Братське» пов'язана з чотирма етапами (хвилями) заселення Братського: зимівчанами-козаками, старообрядцями, землевласниками Станкевичем та Живковичами. Окрім цього, автор висуває гіпотезу, що від початку свого існування і до наших днів назва селища, хоч і лишалася незмінною (крім періоду з 1817-

1887 рр.), але набувала іншого змісту, що пов'язано із вказаною вище поетапністю заселення селища. Тож метою даної публікації є проблема встановлення дати заснування та походження топоніму «Братське», на основі відтворення поетапної історії його заселення.

Перший етап – виникнення Братського з козацького зимівника. Територія Запоріжжя ділилася на 8 паланок, дві з яких знаходилися на території Миколаївщини: Бугогардівська і Прогноївська (Кінбурнська). На Бузі, у запорозькому урочищі Гард, біля сучасних сіл Богданівка Доманівського і Костянтинівка Арбузинського районів, знаходився центр Бугогардівської паланки. До середини XVIII ст. паланка займала територію північних і північно-східних районів сучасної Миколаївщини. миколаївські дослідники В.П. Шкварець та М.Ф. Мельник, окрім двох вище згаданих, називають ще третю - Перевізницьку (Інгульську) паланку [3].

Час виникнення Бугогардівської паланки – невідомий, але «по передположенію Дмитрия Яворницкого земля запорожских казаков была разделена на паланки в 1734 году, после возвращения запорожцев из – под власти Крымского хана в Россию» [4]. На території паланки сіл не було, лише зимівники: в урочищі Соколи (Вознесенськ), Вербовому, Балацькому, Мигеї, Корабельному, Громоклеї. Їх населення займалося сільським господарством, утримували худобу. Зимівник являв собою великий двір, посередині якого стояли 2-3 хати і різні господарчі прибудови. Двір був загороджений. Недалеко від зимівника стояв млин. Головним обов'язком зимівчан (їх називали ще «сиднями», «гніздюками», «гречкосіями») було годувати січових козаків [5]. Окрім того, тут стояли значні запорізькі команди для охорони кордонів і рибного промислу. До складу команди

входило 375 козаків (влітку до 500 чоловік), очолювали її полковник і двоє старшин. Розташовувалися козаки в п'ятдесяти куренях, двох хатах і десяти землянках. «Гард постійно подвергался нападением со стороны поляков, татар и турок. В 1740 году отряды казаков польского графа Потоцкого, возглавляемые изменником Савой Чалым, варварски разрушили Гард, но запорожцы отстроили его снова» [6].

Однак в історіографії існує певна суперечка стосовно кількості зимівників та часу їх виникнення. У топографічному описі території, складеному 1775 року, зазначається, що на берегах Інгулу знаходилося 17 запорізьких зимівників, Інгульця і Громоклеї - 11, Дніпра - 14, Бугу - 7, Мертвих Вод - 4, Єланця - 5, Сухого і Куцого Єланця - по одному. Крім того, на цій території знаходилися п'ять загонів для худоби, рибні заводи, при яких були збудовані землянки та курені. На берегах Дніпра та його лиману переписувачі відмітили 17 землянок і 15 куренів, на берегах Бугу - відповідно 11 і 39, Інгулу - 2 і 4, Інгульця - 4 і 1 - разом 34 землянки та 59 куренів [7]. О. Скальковський і Д.І. Яворницький говорять про те, що в Інгульській та Бугогардівській паланках нараховувався 71 зимівник [8]. На цій цифрі сходяться й О.Ф. Ковальова і В.П. Чистов, стверджуючи, що «из зимовников возникли и выросли нынешние сёла: Белоусовка, Бугское Вознесенского района, Братское, Костуватое Братского района, Крымка Первомайского района, Катериновка Баштанского района (в составе Касперово-Николаевки, старое название Горбулова, зимовник козака Горба)» [9]. Отже козацьких поселень на території Братщини було 11, а саме: у Братському, Костуватому, Ганнівці, Мостовому, Кам'яно-Костуватому, Лісовому, Антонополі, Кривій Пустощі, Микольсько, Новопетрівці, Кам'яноватці [10].

Спробуємо встановити час виникнення (заснування) «хутора-зимівника Братське» у хронологічній послідовності, враховуючи увесь спектр історіографічних

надбань.

Місцевий краєзнавець М.М. Радкевич акцентує увагу на наступному: «У кінці XVII ст. із Запорізької Січі до Мигії, яка стала центром Бугогардівської паланки, козаки проклали шлях. На Мертвоводській переправі, де зараз Братське, він перехрещувався з Кучманським шляхом з району теперішньої Знаменки на Костянтинівку і через її броди в Забужжя. Незабаром на переправі появилася корчма. Потім поселилися козаки та гайдамаки, і виник хутір-зимівник. Сюди стали переселятися дехто з козаків Кам'януватки та осідати гайдамаки з кріпаків, що втекли з неволі. Хутір переріс у село. Його назвали Братське» [11]. Таким чином, на його думку Братське виникло набагато раніше від офіційної дати.

Подібної точки зору притримуються миколаївські історики Н.О. Кухар-Онишко, О.В. Гриневич, Н.М. Гаркуша, В.П. Шкварець, М.Ф. Мельник, що у своїх роботах схиляються до версії, що зимівники на території області виникли в кінці XVII століття [12], з них виникли і вирости села: Братське, Костувате Братського району і т.д. [13]. Такої ж думки притримуються Ю.М. Кругляк та В.В. Лобода, стверджуючи, що Братське засноване у середині XVIII століття, як козацький зимівник [14].

У той же час, дати заснування у дослідників різняться, маючи похибку майже у 100 років: від межі XVII-XVIII ст. (В.В. Лобода, М. Радкевич) - до 1760-1770 рр. (Ю.М. Кругляк, А.С. Івченко, В. Ованесіян та інші), хоча перша писемна згадка відноситься до 1788 р. [15].

Отже ми бачимо, що практично всі вчені сходяться на думці про те, що селище Братське виникло з козацького хутора-зимівника, але однозначної думки про час заснування, немає.

Другий етап - заселення Братщини старообрядцями. Починаючи з 40-х років XVIII ст., окрім козацьких поселень, які, до речі, були фактичними господарями Причорноморських степів. «...стали виникать селения великоруссов-раскольников и малоросов-выходцев из польской Украины... XVIII в. был

посвящен устроюству здесь новых русских укреплений и мерам к усиленной колонизации пустынного края...» [16].

Про активне заселення краю старообрядцями пише й О. Тригуб: «Серед росіян, які почали заселяти побузькі землі в середині XVIII століття, переважали старообрядці, або розкольники (представники напряму в православ'ї, що не прийняли церковних реформ патріарха Никона 1653-1660 рр. і продовжували правити службу за старим обрядом), які в 1756-1757 роках почали масово прибувати з Правобережної України, Білорусії та Литви на Новослобідське козацьке поселення» [17]. Хоча поселяли старообрядців «...на землях південного краю ще у 1754 році на кордоні Нової Сербії та Запорожжя. ...Переважна більшість старообрядців була поселена в Єлисаветградській провінції...» [18].

У наступні роки заселення продовжувалося здебільшого українцями та частково росіянами. Поміщики стали навіть переводити сюди кріпосних селян із центральних районів Росії та зманювати всякими пільгами вихідців із Польщі. Незважаючи на це, більшість населення провінції розміщалося в державних слободах і військових поселеннях. Протягом 1765-1767 років населення провінції збільшилося на 6662 особи чоловічої статі і на початок 1768 року склало 39233 особи чоловічої статі.

Про перебування старообрядців на території Братського свідчать дані археології: «На території сучасного ринку на той час був розташований чотириметровий курган. Під час зняття верхніх шарів було виявлено давні поховання старообрядців, що селилися тут із середини XVIII століття з центральних губерній Росії. Цікавий той факт, що їх домовини були пофарбовані блакитного кольору фарбою» [19].

Таким чином, спираючись на ці відомості, припускаємо, що старообрядці почали заселяти територію Братщини з 50-х років XVIII століття. Пік активності освоєння краю припадає на 60-ті роки XVIII століття.

Третій етап - поселення

землевласника Станкевича у Братському. Заселення Північного Причорномор'я відбувалося швидкими темпами, причому вихідцями з різних місцевостей як України, так із-за кордону. Згідно з указом від 22 березня 1764 р. Нова Сербія (*Нова Сербія* - історична назва невеликої території України, в основному сучасної північної частини Кіровоградської і південної частини Черкаської областей) ділилася на 70 округів, з яких 52 відводилися для поселення військовослужбовців, 2 - для міщан, а решта 16 - для всіх бажаючих оселитися в краї і заснувати нові слободи. Всього під заселення відводилося 1 421 000 десятин землі. Кожен округ ділився на 70 ділянок («дач»). Їх величина у 32 округах складала 26 десятин, а в 38 (безлісих) - до 30 десятин. План передбачав неподільність цих дач, які повинні були залишатися постійною одиницею як для обкладення податками, так і відбування військової служби. Для отримання дачі не встановлювалося ніяких станових обмежень. Землю міг отримати кожен, у кого були необхідні засоби для її освоєння. Так уряд сподівався прискорити заселення краю [20].

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. не тільки загальмувала заселення краю, але й на перших порах завдала йому відчутних збитків, зокрема Єлисаветградській провінції. На початку війни, у 1769 р., турецьке командування сформувало з болгар, волохів та молдаван окремих Молдавський полк, але незабаром «командири полків цього корпусу Скаржинський, Живкович та Укотич перейшли з корпусом на бік російської армії. За це Катерина II пожалувала їх генеральськими чинами і наділила кожному по сорок тисяч десятин землі. Скаржинський осів у Трикратах, Живкович у Братському, а Укотич в Михайло-Укотичевій (нині Лісове)...» [21].

У 1771-1773 рр. землі, на яких розташовувалося Братське одержав «під заселення сербського гусарського полка секунд-майор Станкевич» [22]. Тобто, він стає одним із перших землевласників

Братського і залишався ним, як мінімум 22-24 роки. Це підтверджують першоджерела, приміром у «Ведомости Ольвинопольського уезда с указанием казенных и помещичьих селений и земель» записано: «Село Братское Майора Михайла Станкевича; число душ по переписи 1795 года: мужчин – 144, женщин - 157; числится дач (земель): удобных – 7300, неудобных – 200» [23]. До цього часу майор значно розширив свої володіння, бо у тій же «Ведомости...» зафіксовано, що 21 серпня 1773 року за користування 104 десятинами він заплатив 2 рублі 60 копійок» [24]. Власне, дані перепису за 1795 рік, є поки що найпізнішою документальною згадкою про проживання майора Михайла Станкевича у Братському.

До речі ні про самого М. Станкевича, ані про його перебування у містечку, братчани, на жаль, нічого не знають. До наших днів дійшов лише один переказ. Старожил С.Й. Яцевич розповів про трьох не то братів-чумаків, не то козаків, які тут ставали на перепочинок. Тому це місце й назвали Станьковичами. Згодом брати переїхали сюди на постійне проживання. І назву Станьковичі було замінено на Братське, на честь трьох братів - перших поселенців [25]. Можливо це пов'язано з тим, що Станкевич не проживав у самому Братському, а тримав тут лише управителя чи економа.

Четвертий етап - поселення у Братському поміщиків Живковичів. Дослідник М.М. Радкевич писав: «У 1788 році Ілля Михайлович Живкович поселився у Братському». Однак архівні матеріали свідчать, що з 1771 по 1795 роки у Братському першовласником земель був Станкевич, Живковича на цей час тут ще не було, що й досі є проблемним питання: в якому ж році І.М. Живкович стає землевласником Братського?

У 1817 році братські та кам'януватські козаки й жителі інших сіл приєдналися до повстання проти царизму, яке спалахнуло серед бузьких козаків та солдат гарнізону міста Вознесенська. Послана царем уланська дивізія жорстоко придушила повстання. В кару за бунт братських та

кам'януватських козаків виключили з реєстру і віддали в кріпаки панам Живковичу та Декар'єру, а Братське та Кам'януватку перейменували в села Живковичі й Декар'єрову [26]. Отже можна стверджувати, що поміщик Живкович поселився у Братському у період 1795-1817 рр.

Походження топоніму (назви) «Братське» безпосередньо пов'язане з часом виникнення та розвитком селища. Взагалі існує декілька версій, розглянемо їх і спробуємо встановити істину.

В.В. Лобода у своїй праці «Топонімія Дніпро-Бузького Межиріччя» наголошує, що першоназва селища була Станьковичево, вторинне найменування – Живковича, яке вживається паралельно з новою назвою Братське (від старообрядського брат – член братства: мешканцями були переселені з центральних губерній Росії старообрядці), що стала офіційною [27].

Маємо підстави не погодитись з дослідником, припускаючи, що селище було засноване наприкінці XVII століття, схилиємось до версії М.М. Радкевича: «...назва пішла від слова «братчики» (товариші), як іменували один одного при звертанні козаки та гайдамаки» [28]. Ми вважаємо, що це й є першоназвою селища.

Вищезазначений фактичний матеріал доводить, що твердження В.В. Лободи і стосовно вторинного найменування села Живковича теж не є вірним, бо з 1771 по 1795 роки землями Братського володів М. Станкевич, а Живковича на цей час тут ще не було.

Відповідно до другого етапу залюднення містечка на увагу заслуговує думка дослідника М.П. Янко про те, що назва походить від культового братства старообрядців, що селилися тут у XVIII столітті, утворена за допомогою суфікса – ськ(е) [29]. Власне назва залишилася тією ж – Братське, але набуває іншого змісту.

Щодо третього етапу заселення селища, то вона залишається незмінною, а вже на четвертому етапі назва містечка змінюється в такому порядку: «Живковичі – Братське». Під назвою «Живковичі» воно існувало з 1817 по 1887 роки, а надалі Ілля

Петрович Живкович умовив своїх братів спільно клопотатися перед властями, щоб містечко знову стало Братським. Тобто, селищу було повернено його першоназву, але в неї вкладався новий зміст: на честь чотирьох братів Живковичів.

Таким чином, за історію свого існування селище Братське мало такі назви: **Братське** (кінець XVII століття - 1771 рік), **Братське Станкевича** (1771-1795 роки), 1795-1817 роки (припускаємо, що воно залишалося **Братським**, оскільки, хто був його власником на цей період – поки що невідомо), **Живковичі** (1817-1887 роки), з 1887-го по наші дні – **Братське**.

ЛІТЕРАТУРА

1. Івченко А. Містечка України. – К.: НВП «Картографія», 2000; Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья (От истоков до начала XX века). Книга первая: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. – Николаев: «Тетра», 2000; Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. – К.: Наукова думка, 1978; Кухар-Онишко Н.О., Гриневич О.В., Гаркуша Н.М. Історія Миколаєва. - Навчальний посібник для 5 кл. загальноосвітньої школи. - Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2000; Ованесян В. Долина Богини Дань. – Вознесенск: КП «Вознесенская типографія». 2001; Тригуб О. Становлення та розвиток православ'я на Миколаївщині (II пол. XVIII-XIX століть) // Краєзнавчий альманах. - 2005. - №1. – С.10-19; Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина: Навчальний посібник. - 2-ге вид., доопр., випр., доп. - Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилі; Одеса: ТОВ Від, 2003; Янко М.П. Топонімічний словник України. Словник-довідник. – К.: Знання, 1998.
2. Літературно-історичний альманах, присвячений 200-річчю Братського // Перемога. – 1988. - №117. – С.2-3.
3. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Вказ. праця. – С.19.
4. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Вказ. праця. – С.24.
5. Ibid. – С.22.
6. Ibid. – С.25.
7. Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII століттях. – Донецьк: Донецький державний університет, 1998. – С.68.
8. Бойко А.В. Запорізький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995. – С.53.
9. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Вказ. праця. – С.23.
10. Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Вказ. праця. – С.27.
11. Літературно-історичний альманах, присвячений 200-річчю Братського – С.2-3.
12. Кухар-Онишко Н.О., Гриневич О.В., Гаркуша Н.М. Історія Миколаєва. – С.36; Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Вказ. пр. – С.27.
13. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Вказ. пр. - С.22-25.
14. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. – С.20; Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького Межиріччя. –К.: Вища школа, 1976. – С.33.
15. Історія міст і сіл Української РСР: Миколаївська область.- К.:УРЕ, 1971. –С. 256.
16. Энциклопедический словарь. - Т.37. - СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз, 1903. – С.168.
17. Тригуб О. Становлення та розвиток православ'я на Миколаївщині (II пол. XVIII - XIX століття) // Краєзнавчий альманах. - 2005. - №1. – С.11.
18. Янко М.П. Топонімічний словник України. Словник-довідник. – К.: Знання, 1998. – С.58.
19. Голомб А.П. Корифей археологічної науки. – Збірник наукових робіт. –Випуск 3: Імена. Історія. Інновації. - Миколаїв: МДУ, 2007. – С.36-37.
20. Пірко В. Вказ. праця. – С.68.
21. Радкевич М.М. Козача земля // Перемога. - 1998. - №10. – С.3.
22. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького Межиріччя. –К.: Вища школа, 1976. – С.33.
23. Державний архів Херсонської області (ДАХО). - Ф.Р-14. - Оп.1. - Спр.88. – Арк.70.
24. Ibid. – Арк.51.
25. Радкевич М.М. Козача земля // Перемога. - 1998. - №10. – С.2.
26. Літературно-історичний альманах, присвячений 200-річчю Братського // Перемога. – 1988. - №117. – С.2-3.
27. Лобода В.В. Вказ. пр. - С.33.
28. Радкевич М.М. Вказ. праця. – С.2.
29. Янко М.П. Вказ. праця. – С.57.

Голомб Анна. Проблема встановлення дати заснування смт. Братське та походження його назви

У статті досліджується проблема встановлення дати заснування та походження топоніму Братське Братського району Миколаївської області.

Golomb Anna. The problem of the determination of foundation date of Brats'ke and origin of its name

This article deals with the problem of the determination of foundation date and the origination of the toponym «Brats'ke», Brats'kyi region, Mykolayivska oblast.

Надійшла до редакції 1.12.2007 р.